

Алибекова У.Б.

**«МАНАС» ЭПОСУНУН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА КИТЕП
ТҮРҮНДӨ БАСТЫРЫП ЧЫГАРУУ ТАРЫХЫ» ТЕМАСЫН
МЕКТЕПТЕ ӨЗДӨШТҮРҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Алибекова У.Б.

**ВОПРОСЫ ОСВОЕНИЯ В ШКОЛЕ ТЕМЫ
«ИССЛЕДОВАНИЯ ЭПОСА «МАНАС» И ИСТОРИЯ
ЕГО ИЗДАНИЯ В ВИДЕ КНИГИ»**

U.B. Alibekova

**«RESEARCH AND HISTORY OF THE EPOS
«MANAS» PUBLICATION» THE PROBLEM OF LEARNING
THIS THEME AT SEKONDARY SCHOOLS**

УДК: 58.255(460.00)14

Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин он биринчи класстарындагы “Манас таануу” курсунунун алкагында өздөштүрүлө турган үчүнчү киришүү сабагынын лекциялык мүнөзү, эпостун изилдениши, эл оозунан жазылып алынышынын кыскача тарыхы, анын Октябрь революциясына чейинки жана совет мезгилинде изилдениши, эпосту китеп түрүндө бастырып чыгаруу маселелери тууралуу сөз болот. Макаланын автору мында кыргыз адабиятынын мектеп курсундагы “Манас таануу” курсунун бир нече лекциялык сабактардын циклин бириктирип, бир лекциялык сабакта өтүлө турган маселелердин адабий-теориялык жана илимий-методикалык аспектилери караганга аракет жасады. Мектептин бүтүрүүчү, он биринчи класстарында мындай маалыматтар көбүнчө ушундай сабак-лекция формасында өтүлгөнү таланка ылайыктуу. Ал эми «Манастаануу» курсун окутуу жаткан мектеп мугалимдери өз сабактарында ушул жана өзү жыйнаган башка окуу материалдарын, ошону менен бирге мектептин сегизинчи жана он биринчи класстары үчүн жазылган “Кыргыз адабияты” окуу китептерин пайдалануусу сунуш кылынат.

Негизги сөздөр: окуу программасы, мамлекеттик стандарт, педагогикалык процесс, сабактын формалары, лекция-сабагы, эгемендүүлүк, тарыхый негиздер.

В статье речь пойдет о лекционном характере третьего вводного урока, который будет освоен в рамках курса “Манасоведение” в одиннадцатом классе кыргызских средних общеобразовательных школ, об изучении эпоса, Краткой истории устного народного творчества, его изучения в дооктябрьский и советский периоды, а также о вопросах издания эпоса в виде книги. Автор статьи попытался объединить несколько циклов лекционных занятий школьного курса кыргызской литературы «Манасоведение», чтобы рассмотреть литературно-теоретические и научно-методические аспекты вопросов, которые будут

рассмотрены в одном лекционном курсе. В выпускных, одиннадцатых классах школы такая информация чаще всего представлена в форме урока-лекции. А учителям школ, преподающим курс «Манасоведение», рекомендуется использовать на своих занятиях эти и другие собранные им учебные материалы, а также учебники “Кыргыз адаберди” для восьмого и одиннадцатого классов школы.

Ключевые слова: учебная программа, государственный стандарт, педагогический процесс, формы урока, лекционные занятия, независимость, исторические основы.

The article will focus on the lecture nature of the third introductory lesson, which will be mastered as part of the course “Manas Studies” in the eleventh grade of Kyrgyz secondary schools, on the study of the epic, a brief history of oral folk art, its study in the pre-October and Soviet periods, as well as on the issues of publishing the epic in the form of a book. The author of the article tried to combine several cycles of lectures of the school course of Kyrgyz literature “Manas Studies” in order to consider the literary-theoretical and scientific-methodological aspects of the issues that will be considered in one lecture course. In the final, eleventh grades of the school, such information is most often presented in the form of a lesson-lecture. And school teachers who teach the course “Manas Studies” are recommended to use these and other educational materials collected by them, as well as textbooks in their classes “Kyrgyz adaberdi” for the eighth and eleventh grades of the school.

Key words: curriculum, state standard, pedagogical process, lesson forms, lectures, independence, historical foundations.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү орто мектептеринин XI класстарындагы “Манас таануу” курсунун алкагында “Манас” эпосунун изилдениши, китеп түрүндө бастырып чыгаруу тарыхы” деген ири тема өздөштүрүлөт [1, 48-б.]. Аталган тема жалпы курстун киришүү сабагынын үчүнчү этабы

болгондуктан, мунусун да мугалим сабак - лекция түрүндө жүргүзгөнү максатка ылайыктуу. Ал өзүнүн лекциясында теманын алкагында эки маселенин тегерегинде сөз кылышы керек, алар:

1. "Манас" эпосунун Октябрь төңкөрүшүнө чейин жана совет доорунда изилдениши.

2. "Манас" эпосунун акыркы жылдардагы изилдениши. Китеп түрүндө бастырып чыгаруу тарыхынан.

«Манас» эпосунун Октябрь төңкөрүшүнө чейин жана совет доорунда изилдениши. «Манастын» көркөм чыгарма катары өз атынан атап, мазмунуна кирген окуяларды баяндап, баа берип, кыргыздардын бул мурасы менен окумуштуулар дүйнөсүн тааныштыруу аракетинин башталышы XIX кылымдын экинчи жарымына таандык. Бул багытта көч баштап, из салган биринчилик орун казак элинин белгилүү уулу, орус армиясынын офицери, таланттуу окумуштуу Чокан Валихановго тиешелүү.

Ч.Валихановдун «Манас» жомогуна тиешелүү ойлору менен маалыматтары «Ысык-Көл күндөлүктөрүндөгү» бир нече жердеги кыска эскерүүлөрдү эсепке албаганда, негизинен, анын аягына чыгарылбай калган, тема да коюлбаган кыргыздар жөнүндөгү көлөмдүү кол жазмасында жана «Жунгария очерктери» аттуу коомчулукка кеңири белгилүү, дыкаттык менен иштелип чыккан фундаменталдуу илимий эмгегинде топтолгон. Бул эмгектерден «Манас» эпосунун мазмуну, айтуучуларынын чыгармачылыгы, чыгарманын пайда болуу, курулуу ыгы ж.б. көптөгөн багыттар боюнча баалуу пикир, илимий жоромолдорду табууга болот.

Казак окумуштуусу кыргыздардын улуу эстелигин жогору баалайт. Анын бул чыгармага карата «Манас» кыргыздардын бардык мифтеринин, жөө жомокторунун, уламыштарынын бир убак мезгилге келтирилген жана бир адамдын – баатыр Манастын айланасына топтолгон энциклопедиялык жыйнагы. Бул талаа Иллиадасы сымал нерсе. Кыргыздардын жашоо шарттары, үрп-адаттары, адеп-ахлахтык түшүнүктөрү, географиясы, диндик ишенимдери жана медициналык билгендери, ошондой эле алардын эл аралык мамилелери бул эпопеяда чагылдырылган» – деген баа-аныктамасы – «Манас» эпосуна берилген мүнөздөмөлөрдүн классикалык үлгүлөрүнүн бири.

«Манас» эпосунун негизги үч бөлүмүнүн окуяларын баштан-аяк ирээти менен кагаз бетине түшүргөн, жазган материалдарын кыргыз тилинде китеп түрүндө басмадан чыгарган жана чыгарманы ыр түрүндө башка элдин тилине биринчи болуп которгон адам орус окумуштуусу акад. В.В.Радлов.

В.В. Радловдун кыргыз жергесинде жазып алган материалдары жана окумуштуунун жалпы эпос, «Манас», анын айтуучуларынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү ж.б. жөнүндөгү илимий жыйынтыктары «Түндүк түрк урууларынын элдик адабияттарынын үлгүлөрү («Образцы народной литературы северных тюркских племен») аттуу он томдон турган китептердин V томунда транскрипцияланган орус алфавити менен кыргыз тилинде 1885-ж. Санкт-Петербургда басмадан чыккан. «Манастын» тексттеринин мазмуну жана көркөмдүк бийик деңгээли окумуштууга терең таасир бергендиктен ал чыгарманы немец тилине көркөм которуп, котормо ошол эле 1885-жылы Лейпцигде жарык көргөн.

«Манастын» үч бөлүмүнө тиешелүү материалдар китепте 7 темага бөлүнүп берилген: 1) Манастын туулганы; 2) Алмамбет мусулман болуп, Көкчөдөн чыгып, Манаска келиши; 3) Манас менен Көкчөнүн согушканы, Каныкейди алганы, Манас өлгөндөн соң тирилгени; 4) Бокмурун; 5) Көзкаман; 6) Семетейдин туулганы; 7) Семетей. Чыгарманын мазмунун түзгөн окуялардын бул түрдөгү орундары шарттуу. Анткени кириш сөздө окумуштуу окуяларды айтуучудан уккан үлгүдө эмес, Манастын өмүр жолунун жүрүшүнө ылайык жайгаштырганын эскертет [2, 259-б.].

В.В. Радловдун эмне себептен эпостун «Сейтек» бөлүмүн өзүнчө белгилеп, атын атап көрсөтпөгөнү белгисиз. Окумуштуу андай бөлүмдү атабагандыгына карап ошол тарыхый шартта эпостун «Сейтек» бөлүмү өзүнчө аталбаган болсо керек дешке мүмкүн эмес. Анткени манасчылардын, элдин арасындагы айтылган маалыматтарга караганда өткөн кылым ичинде эле «Манастын» үч негизги бөлүмдөрү гана турмак, баатырлардын алардан кийинки муундары жөнүндө айтылуу кеңири белгилүү, талашсыз фактылардан. Мисалы, өмүрүнүн басымдуу көпчүлүгүн өткөн кылым ичимде жашаган белгилүү чоң манасчы Чоюке Сейтектен кийинки бир нече муундун окуяларын айтканы аны билген көптөгөн адамдар тарабынан эскерилет.

Венгер окумуштуусу, доктор Георг фон Алмаши саякатчы катары Азия жана Борбордук Азияга жасаган саякаттарынын учурунда 1900-жылы кыргыздардын жергесине келип, 7 ай бою ушул өлкөнү кыдырып жүрүп, Нарын-Кол кыргыздарынын арасынан «Манасты» угуп, эпостон 72 сап ыр көлөмүндөгү текстти жазып алып, аларды венгер тилине которуп, кыргызча текстти жана аны өз котормосун илимий комментарийлар менен жабдып 1911-жылы «Чыгыш кабарлары» («Восточное обозрение») журналына

жарыялайт. Ошол эмгектин немец тилиндеги котормосу 1911-1912-жылдары Будапештте чыккан «Keleti Szemle» журналынын XII томунда басылып чыгат.

Окумуштуу үзүндүнү кимден жазып алганын көрсөткөн эмес. Г.Алмашинин «Манас» эпосу, анын мазмуну боюнча билген маалыматтары кагаз бетине түшүрүлгөн үзүндүдөгү кабарлардын чегинен алда канча кеңири. Буга окумуштуунун «Кара кыргыздардын эпосу «Манастын өлүмүнөн» - деген тема менен берген эпос, анын мазмуну жана окумуштуунун бул чыгарма жөнүндөгү ойлору маалымдалган чакан эмгек күбө.

Макалада Манас баатыр калмак князы Коңурбайдын жортуулунун мизин кайтарып, он эки миң кол менен ага каршы аттанып, кытайларды жеңип, Бээжинди алганы, бирок өзү шейит кеткени, Манастын кысасы аталган эпос 20 миң сап ырдан турары, анын уландысы болгон «Семетей» жана анча кеңири тарабаган «Сейтек» ар бири 30 миң сап ырдан турары ж.б. окумуштуунун эпос, анын айтуучулары жөнүндөгү ойлору баяндалат. Г.Алмашин «Манас» эпосунун ыр түзүлүшү боюнча биринчи болуп пикир айткан изилдөөчү.

Белгилүү орус сүрөтчүсү Б.В.Смирнов 1903-1904-жылдары сүрөтчү катары императордук орус географиялык коомчулугунун экспедициясына катышып, Бишкекте, Түндүк Кыргызстандын ою менен тоосунун көп жерлеринде болуп, ошол саякаттарынын учурунда Кенжекара аттуу адамдан «Семетейдин» үзүндүсүн угуп, өзү уккан Семетейдин Үргөнчтү кечип өтүп, Айчүрөккө жолуккан жерин кыскача кара сөз менен орус тилине которуп (Атайбек аттуу тилмечтин жардамы менен) кагаз бетине түшүрөт. Ал котормо Б.Смирновдун 1914-жылы Москвада жарык көргөн «Түркстандын талааларында» («В степях Туркестана») аттуу китебинде жарык көргөн.

Б.Смирнов Кенжекаранын аткаруусунда «Семетейден» үзүндүнү бал аарысынын момунун жардамы менен фоно жазууга түшүрөт, семетейчи ырчынын сүрөтүн тушь менен тартат. Сүрөтчү өзү уккан үзүндүнүн негизинде «Семетей менен Айчүрөктүн Үргөнч жээгинде жолугушуусу» деген темада сүрөт тартат. Бул эпостун каармандарынын көркөм элесин живопись аркылуу чагылдыруу аракетинин биринчи кадамы эле.

Өткөн кылымдын отузунчу жылдарынан башталып, кыркынчы жылдардын орто чендеринин алкагындагы мезгилди кучагына камтыган манас таануу илиминин түптөлүү учуру катары мүнөздөлүүчү экинчи баскычы өз жүгүн ишенимдүү көтөрө алат дешке толук негиз бар. Анткени так ушул мезгил

ичинде кандуу согуш учурунда да токтоп калбаган тексттерди жыйноо-жазып алуу иши ийгиликтүү улантылып, орчундуу натыйжалар берген. Чыгарманы бастырып жарыялоо боюнча да чоң-чоң китептер чыкпаганы менен эпостун калкка кеңири белгилүү эпизод-окуялардын кыйласы кыскартылып, чакан китепчелер түрүндө элге тараган. Башка тилдерге – орус тилине которуу колго алынып, которулуп жаткан «Чоң казаттын» үзүндүлөрү Борбордук жана республикалык мезгилдүү басма сөз каражаттарынын беттеринде көптөгөн жолдору басылып турган. Эпостун илимий проблемаларын иликтөө багыты да телчигип, бир катар маселелер талдоого алынып, пикирлер айтылган, айрыкча чыгарманы которуунун теориясы, «Манастын» чыгыш – пайда болуу доору, тарых менен байланышы жөнүндө көп сөз болуп, омоктуу ойлор, жоромолдор сунуш кылынган. Ушул маселелер боюнча Е.О.Поливановдун тексттерди орус тилине которуунун принциптери, А.Н. Бернштамдын «Манастын» чыгыш доору, тарых менен байланышы, С.М.Абрамзондун «Манас» этнографиялык булак катары ж.б. эмгектер көңүл бурууга татыктуу. Согуш жылдарында убактылуу кыргыз жергесине келип баш пааналаган Москвалык, Ленинграддык көптөгөн белгилүү окумуштуулар кыргыз эпосун изилдеп үйрөнүүгө активдүү аралашып, бир катар маанилүү эмгектерди жаратышты. Алардын ичинен академик В.М. Жирмунскийдин, П.Н.Берковдун, М.И.Богданованын манас таануу илимине кошкон салымдары орчундуу. Кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу К.Рахматуллин да «Манасты» изилдөө ишине ушул мезгил ичинде активдүү аралашып, бир катар белгилүү эмгектерин жаратты.

Казак элинин дүйнөгө кеңири белгилүү уулу, жазуучу жана окумуштуу М.Ауэзов да сөз болуп жаткан мезгил аралыгында илимий консультант, иликтөөчү катары «Манас» проблемаларына активдүү аралашкан. Ауэзовдун 1928-жылдардан тартып башталган көп жылдык «Манас» эпосун изилдөөгө арналган фундаменталдуу эмгегинин алгачкы редакциясы отузунчу жылдар ичинде эле даяр болуп, казак тилинде жарык көрүп, иштин кайра каралып, толукталып бүткөн акыркы үлгүсү кыркынчы жылдардын 1-жарымында аяктап, басмага даярдалган.

Негизги маселеси катары «Манас» эпосунун элдүүлүк проблемасын талкуулаган 1952-жылдагы бул илимий форум ошол тарыхый шартта чыгарманы изилдеп үйрөнүүдөгү орчундуу бел, манас таануу илиминдеги бурулуш учур болуу дешке негиз бар. Бирок жаңыдан телчиге баштаган бул илимдин бардык проблемалары чечилди, багыты даана, так белгиленди

деген бүтүм чыгаруу али эрте эле. Анткени түпкү маңызында бул улуу мурасты опурталдуу тарыхый учурда коогадан сактап, арачалап калуу максатын көздөгөн бул аракет өз алдына койгон милдетти негизинен аткарганы менен кабыл алган чечимдеринин, сунуш кылган кеңештеринин көбү чыныгы илимий талаптардан алыс жана келечексиз болчу. Муну турмуштун өзү далилдеди – көп күч, чоң каражат жумшалып жүзөгө ашырылган эпостун бириктирилип, кыскартылган төрт томдугун кыргыз эли кабыл алган жок. Негизи элге таандык делген бүтүмдү да чыгарманын бир да вариантын өзүнчө жарыялоого мүмкүн эмес – деген экинчи бүтүм жокко чыгарып, эпостун мазмуну, идея, темасы ж.б. багыттардагы теориялык маселелерди чечүүдө да тактыкка ээ, туура таяныч боло турган корутунду чыгарылган жок. Ошон үчүн манас таануу илиминдеги изденүү учуру 1952-жылдан кийин да улантылып, чыгарманы изилдөө, бастырып чыгаруу иштеринде эмне кылуу, кандай жол менен баруу, түзүлгөн кырдаалдан кантип чыгуу керек? - деген суроолорго жооп издөө актуалдуулугун жоготмок турмак, курч бойдон кала берди. Анын үстүнө атайын адис кадрлардын жетишсиздиги-жоктугу мурдагыдан өзгөргөн жок. Бул кенемтик мурдатадан эле белгилүү болуп, аны жоюу далалаттары көрүлгөн менен натыйжа чыккан эмес. Мисалы: Тил, адабият жана тарых институтунун 1954-ж. жылдык отчетунда бул илимий мекемеде бир илимдин доктору, 17 илимдин кандидаты иштесе да фольклор боюнча жогорку квалификациялуу бир да адам жок экендиги атайын белгиленип, илимдин бул тармагына тиешелүү кадрларды тартуу, тарбиялоого, өстүрүүгө көңүл бурулуунун зарылдыгы белгиленген болчу. Ушул аракеттин биринчи кадамдары катары алтымышынчы жылдардын баш чендеринен тарта «Манас» секторуна келечектүү жаштар Э.Абдылдаев, С.Бегалиев, аларга удаа эле Р.Сарыпбеков, А.Жайнакова кызматка кабыл алынып, эпос боюнча илимий иштер жазуу, кандидаттык диссертациялар даярдоо жолго коюлат. Ушул учур манас таануу илиминин келечеги үчүн шилтелген ийгиликтүү кадамдарынын башталышы эле.

1966-жылы СССР Илимдер академиясынын президиуму атайын кат аркылуу Кыргыз ССР Илимдер академиясынан кыргыз жана орус тилдеринде «СССР элдеринин эпостору» сериясында жарыялоо үчүн илимий принциптерге ылайыктап «Манас» эпосунан 250 миң сап ыр көлөмүндөгү материалды даярдоо өтүнүчү менен кайрылган. Бул орчундуу сунуш Тил жана адабият институтунун окумуштуулар кеңешинде талкууланып, ишти жүзөгө ашыруу милдети «Манас» секторуна жүктөлгөн.

Жаш адистерге багыт берип, үлгүлүк милдет аткарысын деген ой менен түрдүү учурга таандык белгилүү окумуштуулардын, 1952-жылкы «Манас» конференциясынын чечимине ылайык 1961-жылы Москвада «Киргизский героический эпос «Манас» - деген ат менен жарык көргөн жыйнакка кирбей калган илимдик чоң мааниси бар эмгектерди чогултуп, «Манас» героический эпос киргизского народа» - деп атап, 1968-жылы жарыялоодон башталган ушул учурга таандык изилдөө иштери да жолго коюлду: сектор кызматкерлери Э.Абдылдаевдин, С.Бегалиевдин, А.Жайнакованын, Р.Кыдырбаеванын, К.Кырбашевдин, С.Мусаевдин, Р.Сарыпбековдун эпостун түрдүү проблемаларына арналган иликтөөлөрү жарык көрдү, Р.Кыдырбаева «Манас» эпосунун генезисине арналган доктордук диссертация даярдап, коргогон.

Манас таануу илиминин өнүгүш жолунун ушул мезгилинде чыгарманын илимге али белгисиз тексттерин эл арасынан чогултуу жана аты журтчулукка белгилүү болгон айтуучулардын варианттарын жазып алууну тездетүү максаты жолго коюлуп, натыйжада бир катар иштер иштелген.

«Манас» эпосунун өткөн кылымдын 70-80-жылдары изилдениши дегенде, эң биринчи эле, Р.З. Кыдырбаеванын (Сказительское мастерство манасчи. - Ф.: Илим, 1984; Генезис эпоса «Манас». - Ф.: Илим, 1980; «Манас» эпосунун варианттары. - Ф.: Илим, 1988 (К.Кырбашев, А.Жайнаковалар менен авторлош), С.Мусаевдин (Эпос «Манас». - Ф.: Илим, 1979), А.Сыдыковдун (Героические мотивы в эпосе «Манас». - Ф.: Илим, 1984), З.Мамытбеков, Э.Абдылдаевдин («Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. - Ф.: Илим, 1969) Р.Сарыпбековдун (Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү. - Ф.: Илим, 1977), Ж.Субанбековдун (Кыргыз элинин баатырдык эпостору. - Ф.: Мектеп, 1970), А.Жайнакованын («Сейтек» - «Манас» трилогиясынын корутунду бөлүгү. - Ф.: Илим, 1984; «Семетей» эпосунун тарыхый-генеологиялык негизи. - Ф.: Илим, 1982) ж.б. ысымдары эске келет [3, 134-б.]. Булар ошол 70-80-жылдары «Манас» эпосунун изилденишине бараандуу салымдарын кошушкан. Ошондой эле Арфо Аветиловна Петросян эскере кетүү парз (1909-1985). Ал адабиятчы, фольклорчу, изилдөөчү гана эмес, илимди уюштуруу, жетектөө багытында да көрүнүктүү салымдары бар адам. Кыргыз элинин чыныгы досторунун, «Манас» эпосунун активдүү күйөрмандарынын бири.

А.А. Петросян СССР элдеринин адабиятын жана фольклорун изилдөөдө омоктуу салымдары бар адамдардан. 1940-жылдын ичинде «Манас» эпосун сыңдоо иштери башталганда аны коргоп үн салгандардын

активдүүлөрүнөн. 1952-жылы «Манас» боюнча өткөн конференцияны уюштуруу иштеринде активдүү роль ойногон. Конференциядан кийин «Манасты» жактоочулардын көрүнүктүү эмгектерин топтоп, өзү редакциялап жана баш сөз жазып, атайын «Киргизский героический эпос – «Манас» аттуу жыйнак чыгарган. Ал жыйнакка М.Ауэзов, В.М.Жирмунский, М.Богданова, П.Н.Берков, А.Токомбаев, Б.Юнусалиевдердин «Манаска» арналган, ал эстеликке жогору баа берилген илимий макалаларды киргизген.

А.А. Петросянын «К вопросу о народности эпоса «Манас» (1961), «Споры о наследстве» (1961), «Сокровище художественной культуры народов Советского Союза» (1973), «Героический эпос народов СССР» (1975) ж.б. эмгектеринде «Манастын» элдүүлүгү, идеялык мазмуну, тарых менен байланышы, поэтикасы ж.б. жөнүндө сөз болуп, баалуу ойлор айтылат.

«Манас» эпосунун акыркы жылдардагы изилдениши. Китеп болуп чыгуу тарых-таржымалы.

Президент А.Акаев Указ кабыл алып, анын кайсы-баркынын аркасы менен Бириккен Улуттар Уюмунун Генералдык ассамблеясы 1995-жылы «Манас» эпосунун миң жылдык юбилейин өткөрүүнүн жылы деп чечим кабыл алган.

Ушул маанилүү иш-чаралардын шарапаты менен манас таануу илимине байланышкан көптөгөн чоң жана майда маселелер чечилип, эң башкы ийгилик катары эпостун жалпы адамзаттык маданий казынада ардактуу орундардын бирин ээлей турган маанилүү мурас экени далилденген.

Миң жылдык мааракенин шарапаты менен жүзөгө ашырылып, элге сунушталган манас таануу илиминдеги дагы бир орчундуу эмгек «Манас» энциклопедиясы болду. «Манас» энциклопедиясы 1995-жылы «Манас» мааракесинин учурунда жарык көрдү. Жалпы эле «Манас» энциклопедиясынын басмага даярдалыш иштеринин акыркы мезгилдеринде, айрыкча эмгектин жарыкка чыгыш машакатында Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясынын ошол кездеги Башкы редактору А.Карыпкуловдун эмгеги орчундуу болгонун белгилей кетүү калыстык болмокчу.

Миң жылдык юбилейге байланышып, ага даярдык катары, бул иш-чаранын алды жагында, же ага чейин мурда колго алынбай, же кандайдыр себептер менен жүзөгө ашырылбай жүргөн иштердин кыйласы аткарылды. Ошолордун арасында көлөмү чакан көрүнгөнү менен керектүүлүгү, мааниси боюнча орчундуулары да арбын. Мисалы: «Манаска» кызыккандар алда-качантан бери эле кабардар, бирок кеңири таанышуу мүмкүн болбой келген Ч.Валиханов кагаз

бетине түшүргөн «Көкөтөйдүн ашынын» үзүндүсү (жоголуп кеткен кол жазманы таап, 1971-жылы Алматыда «Шокан жана «Манас» аттуу эмгегинде факсимилимин академик А. Маргулан жарыялаган, кийинчерээк «Көкөтөйдүн эртегиси» деген ат менен 1973-жылы казак тилине которуп да чыгарган, Англиядагы Оксфорд университетинин профессору А.Т.Хаттолатын алфавити менен транскрипциялап, англис тилине кара сөз менен которуп, кеңири комментарийлар менен жабдып 1977-ж. бастырып чыгарган, бирок алиге чейин кыргыз тилиндеги нукура үлгүсү республиканын кеңири журтчулугуна белгисиз болуп келген) К.Ботояров менен Ш.Ибраев тарабынан бүгүнкү элибиз пайдаланган тамгалар аркылуу басмага даярдап, жарыяланган жана Тыныбек жомокчудан жазылган «Семетейдин» үзүндүсү кайра басылган.

Ушул мезгилдер аралыгында манас таануу илиминин өсүп-өнүгүү жолунда өз алдынча салымдык орундары бар бир катар эмгектер жаралып, коомчулукка сунушталды. Алардын арасында манас таануу илиминде салмактуу да, бараандуу да көрүнүш эсептелген «Маджму ат-Таварих» кол жазмасынын кыргыз тилиндеги котормосу, Саякбай Каралаевдин мааракесине арналган жыйнак, Ч.Айтматовдун «Манас» эпосуна арналган эмгектери, З.Мамытбековдун «Отражение жизни и борьбы кыргызов в эпосе «Манас» аттуу монографиясы, А.Жайнакованын «Манас» эпосундагы патриархалдык-феодалдык мамилелер» аттуу эмгеги да бар.

1925-жылы Москвада басылган Тыныбектин «Семетейдей бир бөлүмүнөн тышкары 1940-1943-жж. ичинде «Манас» сериялары» деген ат менен 11 китепче жарык көргөн.

1946-жылы Москвада жарыяланган орус тилиндеги «Манас. Великий поход» – деген китеп 1946-жылы Сталиндик сыйлыкка көрсөтүлгөнү менен зыяндуу катары пайдаланылуудан алынып салынган.

1952-жылдагы «Манастын» элдүүлүгүнө арналган конференциянын чечимдерине ылайык, эпостун тексттери «Манас» эки, «Семетей», «Сейтек» бирден китеп түрүндө жазуучулар К.Маликов, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков тарабынан даярдалып, ал китептер 1958-1960-жылдар ичинде жарык көргөн.

60-жылдардын аяк ченинде эле жарыялоого даяр болуп, басмаканага өткөрүлгөн Сагымбай Орозбак уулунун вариантынын биринчи китеби 1978-ж. жарык көргөн.

Эпостун бул жолку жарыяланышын коомчулук жылуу кабыл алды. «Манастын» Сагымбайдын вариантынын 1-китебин алгач эки миң гана нускада чыгарып, бирок андай өтө аз нуска сатыкка жетпей эле

тарап кеткендиктен дагы 18 миң, анын артынан су-роолор боюнча дагы 20 миң, акыры алыскы райондордон бизге бул китеп жеткен жок деген каттардын негизинде дагы 16 миң нускада – бир эле жылдын ичинде китепти 4 жолу кайра бастыруу фактысынан да көрүүгө болот, ал басылыштын кийинки китептери ар бири дароо 40 миң нускада жарыяланды. Китептер бир нече жылдан кийин дагы кайталанып басылды [4, 402-б.].

«Манастын» тексттери которулуп бүтүп, Москвада жана Кыргызстанда эки текст – кыргызча тексттер жана алардын орус тилиндеги так котормосу талкуудан өтүп жактырылгандан кийин аларды бастырып чыгаруу проблемасы пайда болду. Анткени Москвада кыргыз тилиндеги тексттерди басууга ылайыкталган тамгалардын жоктугунан китепти Ленинградда басууга жиберилип, бирок ал жакта мөөнөт күткөндөр көп болгондуктан, кол жазма өндүрүшкө түшүү иши бир нече жылга созулары аныкталды.

Ушундай кырдаалдан улам «Манас» проблемаларын чечүүдө Кыргызстандын КП БК дагы бир жолу жардамга келип, биринчи катчы Т.Усубалиевдин жеке кийлигишүүсү менен эпостун эки тилде чыгуучу китептери Кыргызстанда басылуу макулдашылып, 1-китеп 1984-жылы жарык көрдү. Калган эки китеп ага удаалаш чыкканы менен, республикадагы жетекчиликтин алмашылып кеткендигине байланыштуу китептин терилип, басылышы Кыргызстанда болбой,

бир топ кечигип, качан 1995-жылы эпостун миң жылдык мааракеси башталуу учурунда гана колго алынып, алгачкы азыраак нускасын Россиянын делегациясы тойго белек катары алып кетишти.

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн жылдарындагы «Манас таануу» илиминде болгон орчундуу ийгиликтин бири катары эпостун тексттерин толук жарыялоого мүмкүнчүлүк берген ыңгайдын жаралышы жана анын жемиши катары Сагымбай Орозбак уулу менен Саякбай Каралаевдин варианттарынын академиялык басылышын баштоо, ошонун алгачкы жемиштери катары ар бир варианттан бир нече китеп элге сунуш кылынышын айтуу жөндүү.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V-XI класстары үчүн. / Оңдолуп, толукталып бешинчи басылышы. Түзгөндөр: С.Байгазиев, А.Муратов. - Бишкек, 2017. - 48-б.
2. Байгазиев С., Артыкбаев К., Иманалиев К., Асаналиев К., Ишекеев Н., Муратов А. Кыргыз адабияты: орто мектептин XI класстары үчүн окуу китеби. Оңдолуп, толукталып төртүнчү басылышы. - Бишкек: Билим-компьютер, 2013. - 259-б.
3. Байгазиев С. Улуу “Манас” улутубуздун тил жана дил бешиги. - Бишкек, 1994. - 134-б.
4. Манас: Энциклопедия. 1-2-том. - Бишкек, 1995. 2-том, - 402-б.
5. Мусаев С. Манас таануу илиминин тарыхы. - Бишкек, 2010. - 218 б.